

האדריכלית של באר שבע המודרנית: בין המקומי לעולמי / הדס שדר

תחילתה של באר שבע המודרנית בשנת 1900, עת ביקש השילטון העות'מאני ששלט באזור להעמיק את אחיזתו בשבטים הבדואים הניידים (ברלר ואחרים 1963) באמצעות הקמת עיר. תוכנית באר שבע המקורית אינה בנמצא. משוער שהמתכננים היו שני מהנדסים ערבים ושני אדריכלים זרים: אדריכל שווייצרי ואדריכל גרמני שקבעו לעיר את דגם השתי וערב של רחובותיה. את בתיהם בנו הבדואים בכוחות עצמם, על פי מסורתם, בתוך הבלוקים האורבניים שבין הרחובות (גרדוס 1985). דגם זה, השונה כל כך מההתפרסות הכאוטית של היישובים במזרח התיכון, ביטא את מהותה של באר שבע כעיר מסודרת, מתוכננת, מלאכותית ושלטונית. העיר נכבשה על ידי הבריטים באוקטובר 1917. בתקופת השלטון הבריטי בארץ ישראל התרחבה העיר על פי אותה אותו דגם של שתי וערב (אטינגון 1979) עד שמנתה בשנת 1948 כ-5,000 תושבים (זסלבסקי 1954).

איור 1: התכנון הסדור של באר שבע לפי דגם של רחובות שתי וערב. צילום משנת 1938. ארכיון טוביהו

המפנה בתכנון העיר ובהתפתחותה חל עם כיבושה על ידי הצבא הישראלי ב-1948 והפיכתה לעיר יהודית. התוכנית הממלכתית ראתה בה נווה מדבר ותכננה אותה כשופעת ירק (שרון 1951), כלומר: היא ביקשה להילחם במדבר. לעומת זאת, מבני הציבור של העיר ושכונה אחת, שנבנו מהעשור השני לכינונה כעיר ישראלית – ביקשו לאמץ את המדבריות באמצעות לימוד האדריכלות המקומית, הערבית. על כך מאמר זה.

עקרונות מקומיים בתכנון מבני הציבור בבאר שבע

העיקרון הראשון הוא **סגירות המעטפת** של המבנים כדי להתמודד עם האור הבוהק. עקרון זה מתקיים בבתי הבוץ והאבן של הבנייה הערבית הכפרית, כמו זו המצויה גם בישראל. שם, רק חלונות מאורכים או חלונות עיליים קטנים נפתחו במבנים הרבועים והאטומים, כדי להתגונן ממוזג האוויר החם ומאור השמש. כך, בספריית ארן שבקמפוס האוניברסיטה פוער המבנה האטום חלונות המשולים לעיניים צפוניות גדולות ועיליות המחזירות למבנה אור עקיף ולבן (נדלר ואחרים 1979). זו גם הגישה של בית יד לבנים, שתוכנן בתחילה כבית כנסת והוסב לבית זיכרון. בבית יד לבנים האור חודר מחלונות עיליים בארבע חזיתות המבנה, נוסף על תקרת זכוכית עילית מרכזית (רטנר ושושני 1961). מבנה הקונסרבטוריון העירוני, מתכנס פנימה, ורק חרירים אנכיים זעירים פותחים את מעטפת הלבנים החשופות שלו כלפי חוץ.

איור 2 דוגמה למבנים אטומים המתגוננים מפני המדבר, משמאל לימין בכיוון השעון: ספריית ארן האטומה בתכנון מיכאל ושלומית נדלר, שמואל ביקסון, משה גיל ובהשתתפות ש' אמיתי בשנת (1968) "פוקחת" עיניים לעבר האור הצפוני; בית יד לבנים האטום בתכנון יוחנן רטנר ומרדכי שושני מואר בחלונות עליונים בלבד; הקונסרבטוריון בתכנון יעקב רכטר ומשה זרחי (1970) אטום ומחורר. צילום עצמי

התייחסות למסורת האדריכלית של מגורי הבדואים במדבר – **האוהל** – אפשר למצוא במבני ציבור אחרים. לצורך מאמר זה, אתעכב על חמישה מהם: שלושה מגלמים את דמות האוהל במתארם החיצוני ושניים בחללם הפנימי. בכל הנוגע למתאר החיצוני, הרי שהמבנה הגדול מכולם הוא מעונות הסטודנטים של אוני' בן גוריון. מבנה גדול זה, שגובהו שבע קומות, עוצב כך שמעטפת הבטון שלו נראית כיריעת בד מתוחה ואלכסונית, האחוזת ביתדות לקרקע (כרמי 2001). הפתחים המקושטים בקומת הקרקע ובקומה השנייה, מדמים את בד האוהל המתוח ובד בבד משמשים לזיהוי המעבר ההיקפי, המוביל ליחידות המגורים.

איור 3 : מעונות הסטודנטים בשכונה ג', בתכנון רם כרמי, עדה כרמי מלמד, חיים קצף ובן פלג ב 1968. ארכיון טוביהו, אוסף: קשרי ציבור אוניברסיטת בן גוריון.

מבנה אחר, בית הכנסת של העדה הבלית, עוצב כמבנה בעל חלל אחד פירמידלי שכמעט אינו נוגע בקרקע, בדומה לשולי האוהל. חלונות זכוכית צבעונית מחדירים אור במקומות שבהם "בד האוהל" אינו נוגע בקרקע, כלומר ברוח שבין הבטון לקרקע (עמיר 2011). מבנה נוסף, שגם אותו ניתן לזהות כאוהל, הוא מבנה הספרייה הרפואית בקמפוס בית החולים העירוני "סורוקה" (שרון ושרון 1983). שני המבנים האחרים, שמאמר זה מתייחס אליהם מגלמים את האוהל בחלל הפנימי. מדובר בחלל פנימי גדול, העוטף כמה קומות. מבנה הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת בן גוריון מתכנס לתוך חלל לינארי וגבוה (ניב ואחרים 1980), שקורותיו פוסלו עד דק, עד שהן מדמות מעשה סריגה מעודן ולא מבנה עתיר בטון. מרכז הנגב, שהקדים את כל מבני האוהל, תוכנן כמרכז השכונתי לשתי שכונות סמוכות.

שכונות באר שבע תוכננו כאמבות ירוקות, מנותקות, שמרכזיהן בטבורן, אולם האדריכל רם כרמי, ביקש לחברן באמצעות מרכז משותף, שימוקם בשטח הריק שבין השכונות. המרכז תוכנן להתכנס לשני רחובות פנימיים ומקורים להולכי רגל בלבד, בעלי חלל משותף, גבוה ומשולש. הרחובות תוכננו להכיל חנויות בקומת הכניסה, משרדים בקומה הראשונה ודירות מגורים בשתי הקומות האחרונות. בחלק המערבי-מזרחי תוכננו גם שני מגדלי מגורים, אולם קולנוע ואולם תיאטרון (כרמי ושות' 1966). בפועל נבנה רק חלק מהרחוב המערבי-מזרחי. החלל המשותף אליו פונות קומות המבנה, אינו אלא אוהל גדול. ייחודו בעירוב הפונקציות הפונות אליו: מסחר, משרדים ומגורים. בכך הקדים את זמנו. עירוב שימושים היה לפופולרי בתיאוריות בינוי הערים האירופאיות רק משנות השבעים ואילך (Jacobs & Appleyard 1987).

איור 4: דוגמאות לארבעה מבנים המפרשים את האוהל. משמאל לימין בכיוון השעון: בית הכנסת הלבלי בתכנון נחום זולוטוב בשנות השבעים בצורת אוהל מחודד; חלל הפקולטה למדעי הרוח בתכנון רפאל רייפר, אמנון ניב ונתן מגן ב 1968, מדמה אוהל גדול שחללו עוטף את ההולכים בו; מבט על גג הספרייה הרפואית בתכנון אריה ואלדר שרון בשנות השמונים; חלל מרכז הנגב בתכנון רם כרמי ושותפיו בשנת 1959. צילום עצמי

התייחסות נוספת למסורת התכנונית המתמודדת עם המדבר בבניית הקבע אפשר למצוא במבני ציבור המאורגנים סביב **חצר פנימית**. החצר הפנימית, שהתפתחה באזורים מזרח תיכוניים, ים תיכוניים ובמזרח הרחוק, מאפיינת את האדריכלות בארצות חמות וממוזגות. החצר הפנימית, המוגנת על ידי קירות המבנים הסובבים אותה, מוצלת שעות רבות ביום, ולכן ממזגת את המבנה (Schoenauer & Seeman 1962). מכיוון שמבנים בעלי חצר פנימית ממוזגים על ידי החצר, הם מאופיינים בפתיחות כלפיה ובחזית אטומה יחסית כלפי החוץ. במאמר זה אראה שני מבני ציבור המאורגנים סביב חצרות פנימיות: הפקולטה למדעי הטבע באוניברסיטת בן גוריון, ובית העירייה.

מבנה הפקולטה למדעי הטבע באוניברסיטת בן-גוריון, חובק שתי חצרות פנימיות. אל החצרות פונים חדרי המרצים בקומות העליונות בפתיחות משתנה בהתאם לכיוון ההפניה: חלונות הפונים צפונה – פעורים לרווחה, בעוד חלונות הפונים מערבה ומזרחה "מעפעפים" בתריסי הבטון המבונים שלהם (יסקי וגיל 1979). במקור, מתכנני המבנה, שהיו גם מתכנני הקמפוס, ביקשו שכל הקמפוס יתוכנן באמצעות מבנים היקפים וחצרות פנימיות.

בית העירייה מפנה חזית אטומה החוצה ופתחיו מכוונים פנימה, לעבר שלוש חצרות פנימיות. קומת הקרקע של המבנה מוסגת פנימה ומצופה אבן, משל היתה המשכה של הקרקע. לצדו של המבנה נבנה מגדל המנכ"ח אותו במרחב ומשמש נקודת ציון אורבנית (הנדסה ואדריכלות 1962;

מיסודה של קרן ג'ק, ג'וזף ומרטון מנדל

נדלר ואחרים (2006). הגוש האטום והאופקי שמגדל תמיר לצדו מעורר אסוציאציה של מסגד בעל צריח (מינרט), קרי של אדריכלות אסלאמית שאפשר והשתרבה להשראה שהזינה את המתכננים בבואם להתמודד עם העיר המדברית.

איור 5 : דוגמאות למבני ציבור הבנויים סביב חצר פנימית משמאל לימין עם כיוון השעון. אחת החצרות הפנימיות החבוקות על ידי הפקולטה למדעי הטבע הקמפוס האוניברסיטה, בתכנון אברהם יסקי ויעקב גיל בשנת 1968 ; מבט חיצוני למבנה האטום ומבט אל אחת החצרות הפנימיות של בית העיריה בתכנון מיכאל ושולמית נדלר, שמואל ביקסון ומשה גיל בשנת 1961. צילומים : עמרי עוז אמר.

הביטוי המשוכלל ביותר למארג של חצרות הפנימיות מצוי בשכונה ה' לדוגמה בעיר. אמנם, אין מדובר כאן במבנה ציבור אלא בשכונת מגורים, אולם הביטוי האדריכלי כה שונה מהשכונות הקודמות, שנכון להביאו כאן. במקרה דגן האדריכלים התייחסו לבינוי הערים המזרח תיכוני והים תיכוני : **לקסבה** . הקסבה מאופיינת ברשת של סמטאות צרות ועקלקלות הפונות אל קירות אטומים שרק שערים פעורים בהם, ומעברם השני חצר פנימית המיועדת לאנשי הבית בלבד. הקסבה נבנית על ידי תושביה ללא תכנון מראש, חומרי בנייתה לבני בוץ או אבן והיא המכילה משפחות רב דוריות סביב בתי אב.

בניגוד לקסבה שנבנית על ידי דייריה ללא תכנון מראש, שכונה ה' לדוגמה תוכננה מראש. יתרה מכך : סמטאותיה מסורגלות. חומרי בנייתה : בטון חשוף ולבני בטון חשופים. תכנון הדירות עונה למשנה המודרניסטית המפרידה בין האזורים הפרטיים לציבוריים, ומיועד למשפחות גרעיניות (הנדסה ואדריכלות 1959). ובכל זאת, מדובר בפרשנות מרתקת לקסבה ולהבנת עומק של המאפיינים המרקמיים שלה. לא בכדי מכונה הבנייה "בניית שטיח" (Mat Housing), שכן המרקם

הצפוף-נמוך מכסה את פני השטח כשטיח, ממש כבנייה שמתפתחת ללא אדריכלים (Oxman at al 2002).

מרקם השטיח מכיל בתים טוריים, חד-קומתיים ודו-קומתיים, צמודים זה לזה. לכל בית חצר שירות קטנה וקדמית וחצר גדולה יותר, אחורית, המהווה מעין המשך לחדר המגורים. שתי החצרות, תחומות על ידי קירות בגובה מלא. בין שני טורי דירות מפריד משעול צר ברוחב שלושה מטרים המוביל היישר לחצר הקדמית של יחידת הדיור, כך שהמשעול מתוחם על ידי קירות החצרות הקדמיות שבהן שערי הכניסה. המשעול הצר מגן מפני השמש בשל דופנותיו הגבוהות (כגובה קירות הדירות), וכך גם הקירות הגבוהים שמסביב לחצרות. בינות לבינוי הצפוף תוכננו מעט גנים ציבוריים מרוצפים, מצומצמים בגודלם, ומפוצצי חניה. התנועה בתוך המרקם רגלית בלבד.

איור 6 : מרקם השטיח בבניית שכונה ה' לדוגמה מזכיר את הקסבה המזרח תיכונית. על תכנון השכונה כולה היו אמונים אברהם יסקי (ראש המתכננים), אמנון אלכסנדרוני, רם כרמי, תיאודור קיסילוב, אהרן ברעלי, מאיר צ'צ'יק, ביטוש קומפורטי נחום זלוטוב, דן חבקין. שני האחרונים פיתחו את בתי השטיח. על פיתוח הדרכים והנוף : דוד זסלבסקי וצבי מילר (Ministry of Housing 1967 ללא ציון עמוד)

אדריכלות של אמת

לכאורה, ניתן לסכם שאדריכלות מבני הציבור ושכונת ה' לדוגמה בבאר שבע, הכילה פרשנות של האדריכלות המדברית באמצעות אימוץ של מספר מרכיבים מבניים מקומיים. אולם מבט נוסף מגלה שנגד עיני המתכננים עמד תקדים קונקרטי, שהתפתח ב... אירופה. באירופה שלאחר מלחמת העולם השנייה. מדובר באתיקה הברוטליסטית. המילה "ברוטליזם", נובעת מתוך חיפוש האותנטי. *béton brut* בצרפתית משמעו בטון גולמי (Boesiger 2015).

האדריכלים האירופאים הצעירים, שראו את מוראות מלחמת העולם השנייה, התמרדו נגד התפיסה המודרניסטית הבסיסית שהאדם יכול לתקן את מעשי הבריאה באמצעות שכלו והקדמה הטכנולוגית (Frampton 1992). מלחמת העולם השנייה, שהיתה המלחמה המתועשת ביותר, הוכיחה שהטכנולוגיה יכולה להיות גם אמצעי לייצור מוות המוני. לא בכדי, בקונגרס התשיעי של האדריכלים המודרניסטיים, CIAM (Congrès internationaux d'architecture moderne), בשנת 1953, קראו אדריכלים הצעירים תיגר על האמיתות האוטופיות המודרניסטיות וביקשו אחר תכנים אנושיים, קהילתיים ותרבותיים (שם).

מכיוון שהאדריכלים הצעירים ביקשו לפתח סטרקטורות לתכנון עירוני ולמגורים שתוכלנה להכיל תכנים נוספים על הנוחות הפיזית שהציע המודרניזם, תכנים כמו מקומיות, זהות, שכונות, מרקם ודמוקרטיה (שם, Webster 1997), הופנה מבטם לעבר תרבויות ילידיות שטרם עברו תהליך של תיעוש וקדמה. האדריכלים למדו, ואף העריצו, אדריכלות אבולוציונית, המתפתחת באופן טבעי על ידי תושביה ללא אדריכלים, בד בבד עם ההתפתחות התרבותית של החברה הבונה והמאכלסת (Scott 2000). שיאו של התהליך אירע בשנת 1964, עת הוצגה במוזאון לאמנות מודרנית בניו יורק (MOMA) התערוכה "אדריכלות ללא אדריכלים" שאצר ברנרד רודופסקי (Rudofsky 1965).

לכך נוסף תוכן סוציאלי, שאפיין את התקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה ואת הצורך לספק מגורים לחסרי הבית דאז: הצורך לבנות הרבה, מהר וזול, ללא עיטורים ומתקתקות סגנונית כדי להעניק שירות לכמה שיותר אזרחים. חומרי הבנייה החשופים ללא עיטורים או חיפוי, מערכות הבניין החשופות כצנרת המים או מיזוג האוויר, הקורות והעמודים החשופים – כל אלו הביעו עמדה אידיאולוגית לפיה הבניין נועד בראש והראשונה לשרת את המשתמשים בו בכנות ובפשטות, ללא סגנון מצועצע, עיטורים וחיפויים יקרים (Banham 1955, 1966).

המבנה הברוטליסטי צריך אפוא לבטא שלל ערכים. עליו לבטא את ערכי המקום בו הוא נמצא – ערכים תרבותיים, חברתיים ואקלימיים, ולהשתנות כל פעם בהתאם למקום הספציפי בו הוא ממוקם; עליו לבטא את חומריו באמצעות חשיפתם כמו גם את התנועה העוברת בו ואת הסטרקטורה שלו, ולבטא בחיצוניותו את תפקידו וייעודו. המבנה הברוטליסטי הוא חד-פעמי ואין לשכפלו, והברוטליזם, כאמור קודם, הוא אתיקה ולא אסתטיקה (שם).

בשל ההרס שהמיטה מלחמת העולם השנייה, מבני ציבור ושכונות ברוטליסטיות צצו באירופה שלאחר המלחמה כפטריות לאחר הגשם. האדריכלים שתכננו אותם הועסקו ידי השיטון המרכזי. כך גם בבאר שבע: רשויות התכנון הישראליות הזמינו את התכנון ישירות מאדריכלים, רבים מהם אדריכלים צעירים שאך סיימו את חוק לימודם. כבאירופה, העובדה שמוסדות השלטון המרכזי

הזמינו את התכנון – העניקה לאדריכלים חופש יצירתי, שהרי לא היה צורך למכור את המבנים בשוק הפרטי ולהתחשב ביטעם הקהל. משרדי הממשלה, הדומיננטיים כל כך בשנות החמישים והשישים בכל תחומי החיים - פועל יוצא של ריכוז המשאבים כדי להתגבר על אסון גדול כמלחמת העולם השנייה - קידמו בבלי דעת את הברוטליזם. כך נוצר זיהוי בין האדריכלות הברוטליסטית של מבני הציבור לבין האדריכלות הממלכתית, הן באירופה והן בישראל, ובבאר שבע בפרט.

סיכום: התכנים הסמויים מהעין

מי שאינו מעמיק במיקום, בפרשנות ובפרטים, כפי שפורטו כאן, מזהה את הברוטליזם הישראלי כשלוחה של הברוטליזם האירופאי והבינלאומי: כבאירופה, מרבית המבנים חשופי חומרים וסטרוקטורה, צורותיהם פיסוליות וחופשיות וניתן להירמז מצורתם על הפעילות המתחוללת בהם פנימה.

מרבית הציבור, שרואה רק את הגלוי לעין, מתעב אדריכלות ברוטליסטית. בבאר שבע - על אחת כמה וכמה. מסתבר שהשילוב בינה לבין פיתוח השטח הלקוי באקלים המדברי, יצרו תחושה של התעללות מתמשכת. התושבים ראו במבני הבטון הכבדים – עדות לידו הרעה של השלטון שבנה את העיר, שדחק אותם למדבר ושערך בהם ועל חשבונם ניסוי אדריכלי. ומה בנוגע לאדריכלים? האם האדריכלים ראו בברוטליזם שיצרו את התכנים שמאמר זה עומד עליהם? מסתבר שיתכן וגם האדריכלים לא היו מודעים לאמירה פורצת הדרך הגלומה באדריכלות שעיצבו. הם לא כתבו או דיברו על כך שעקרונותיה של האדריכלות המדברית חלחלה לתכנון מבני הציבור בעיר ולתכנון שכונה ה' לדוגמה (יסקי, 1999, ראיון, זולוטוב 2001, ראיון). יתכן שכיוצרים אחרים, הם לא היו מודעים למקורות ההשראה ליצירותיהם. רק אחד מהאדריכלים הבולטים בבאר שבע, רם כרמי, התייחס לאדריכלות הערבית המקומית כמקור תכנוני לשתיים מיצירותיו וכתב על כך בדיעבד בספרו האוטוביוגרפי המאוחר (כרמי 2001).

מאמר זה מציע לחשוף באדריכלות הבטון החשוף והלבנים החשופות את הערכים האדריכליים הסמויים מהעין. מעבר לברוטליזם הבינלאומי, השכילו המבנים הללו להיות מקומיים מאוד, שכן הם הפנימו ופרשו עקרונות מבניים שהתפתחו על ידי אנשי המקום, הערבים והבדואים. עשור לאחר 1948 והמלחמה העקובה מדם בין ערבים ליהודים במרחב, מדובר בהצהרה של ממש.

מקורות

- אטינגון רמי, 1979. "תקופת המנדט הבריטי 1917–1948", בתוך: יהודה גרדוס ואליהו שטרן (עורכים), **ספר באר-שבע**, באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, המחלקה לגאוגרפיה, והוצאת כתר, עמ' 69–80.
- ברלר א', זרחי ש', פהורליס ש' ורולבנט ש', 1963. **באר שבע: הדרכים לקידומה הכלכלי והחברתי**, תל אביב: מידוע, מכון למחקר כלכלי וסוציולוגי.
- גרדוס יהודה, 1985. "יסודות התכנון העירוני של באר שבע 1900–1960", בתוך: מרדכי מאור (עורך), **יישוב הנגב 1900–1960**, ירושלים: יד יצחק בן צבי, עמ' 167–177.
- הנדסה ואדריכלות: עיתון אגודת האינג'ינרים והארכיטקטים בישראל** (עורך), 1959. "באר שבע שיכון לדוגמא", **הנדסה ואדריכלות**, יז (ז-ח), עמ' 187–190.
- הנדסה ואדריכלות: עיתון אגודת האינג'ינרים והארכיטקטים בישראל** (עורך), 1962. "התחרות פומבית לתכנון בית עירית באר שבע", **הנדסה ואדריכלות**, כ (ב), עמ' 67–68.
- זסלבסקי דוד, 1954. **שיכון עולים בישראל: שיכון תכנון ופיתוח**, תל אביב: עם עובד.
- יסקי אברהם וגיל יעקב, "אוניברסיטת בן גוריון בנגב באר שבע", **תווי: רבעון לאדריכלות, בניין ערים, עיצוב המוצר והאומנויות הפלסטיות**, 16, עמ' 48–53.
- כרמי רם, 2001. **אדריכלות לירית**, תל אביב: משרד הביטחון ההוצאה לאור, עמ' 59–166.
- כרמי רם ושות', 1966. "מרכז עירוני באר שבע", **ארכיטקטורה**, 3, עמ' 30–41.
- ניב אמנון, רייפר רפאל, מגן נתן ארכיטקטים, 1980. "הפקולטה למדעי הרוח והחברה באוניברסיטת בן-גוריון באר-שבע", **ארכיטקטורה**, עמ' 18–25.
- נדלר שולמית, נדלר מיכאל, אמיתי ש', בשיתוף גיל משה, 1970. "פרויקט: ספריה אוניברסיטת באר שבע" **תווי: רבעון לאדריכלות, בניין ערים, עיצוב המוצר והאומנויות הפלסטיות**, 8, עמ' 47–49.
- נדלר שולמית, נדלר מיכאל, ביקסון שמואל, גיל משה, עם אלקון רנה ארכיטקטים, 2006. **מבחר עבודות: 1946–2006**, תל אביב.
- עמיר טולה, 2011. **נחום זולוטוב: אדריכל ומתכנן ערים**, תל אביב: אמה.
- רטנר יוחנן ושושני מרדכי, 1961. "בית הכנסת המרכזי בבאר שבע", **הנדסה ואדריכלות: עיתון אגודת האינג'ינרים והארכיטקטים בישראל**, יט (יא), עמ' 315.
- שרון אריה, 1951. **תכנון פיסי בישראל**, ירושלים: המדפיס הממשלתי.
- שרון אריה ושרון אלדר, 1983. "מרכז רפואי סורוקה בנגב, באר שבע", **ארכיטקטורה**, עמ' 6–11.
- Banham Reyner, 1955. "The New Brutalism", *Architectural Review*, 118, pp. 354–361.
- Banham Reyner, 1966. *The New Brutalism: Ethic or Aesthetic?* Stuttgart: Kramer.

Boesiger, Willy, ed. *Le Corbusier - Oeuvre Complète*. Willy Boesiger. 13th edition. Basel: Birkhäuser, 2015. Web.

Frampton Kenneth, 1992. *Modern Architecture: A Critical History*, London: Thames and Hudson Ltd., pp. 262–279.

Jacobs Allen & Appleyard Donald, 1987. "Toward an Urban Design Manifesto", *Journal of the American Planning Association*, 1 (53), pp. 112–120.

Ministry of Housing, Division of Physical Planning, 1967, *Israel Builds*.

Oxman Robert Shadar Hadas, Belferman Ehud. Casbah: a brief history of a design concept. *Architectural Research Quarterly*. 2002;6(4):321-336. doi:10.1017/S1359135503001854

Rudofsky Bernard, 1965. *Architecture without Architects: A Short Introduction to Non-Pedigreed Architecture*, New York: Museum of Modern Art.

Schoenauer Norbert & Seeman Stanley, 1962. *The Court-Garden House*, Montreal: McGill University Press, pp. 88–89.

Scott Felicity, 2000. "Bernard Rudofsky: Allegories of Nomadism and Dwelling", In: Sarah Williams Goldhagen & Rejean Legault (eds.), *Anxious Modernisms: Experimentation in Postwar Architectural Culture*, Montreal: Canadian Centre for Architecture; Cambridge, Massachusetts and London England: The MIT Press, pp. 215–237.

Webster Helena, 1997. "Introduction: Modernism without Rhetoric", In: Helena Webster (ed.), *Modernism without Rhetoric: Essays on the Work of Alison and Peter Smithson*, London: Academy Editions, pp. 10–124.

ראיונות

זולוטוב נחום, 2001, אדריכל. ממתכנני השכונה לדוגמה בבאר שבע ופרויקטים שכונתיים נוספים בשיכון הציבורי. ראיון בנושא השכונה לדוגמה בבאר שבע (29.6.2001).

יסקי אברהם, 1999, אדריכל. ראיון בנושא תכנון השכונה לדוגמה בבאר שבע (20.1.1999).